

HEILIGERLEE

Graff Adolff.

Jochem Abbes Leonor Álvarez Francés Raingard Esser

Raymond Fagel Sietse van der Hoek Anton van der Lem Reinder Reinders

Beatriz Santiago Belmonte Erik Swart Jonas van Tol

Onder redactie van Sietse van der Hoek

HEILIGERLEE

Strijd in een landschap van glorie en nederlaag

NOORDBOEK I.S.M. CULTUURHISTORISCH CENTRUM OLDAMBT

Inhoud

SIETSE VAN DER HOEK

PROLOGO **Oldambtrit 6**

ANTON VAN DER LEM

INLEIDING **Meer dan een veldslag ♦ *Het strijdperk* 11**

SIETSE VAN DER HOEK

Jan Klaassen was trompetter (en een Groninger natuurlijk, net als Elvis Presley) 22

ERIK SWART

I *De Vrouwe afgeranseld ♦ Oranjes masterplan voor 1568* 27

SIETSE VAN DER HOEK

Een historische sensatie 40

REINDER REINDERS

2 *Een enorm moeras, zeearm en daartussen de oude heerweg ♦ Het strategische landschap* 45

SIETSE VAN DER HOEK

God, Nederland en Oranje 56

JONAS VAN TOL

3 *Slag om de sympathie ♦ Informatie, propaganda en de verleidingen van Satan* 61

SIETSE VAN DER HOEK

De posse van sheriff Alva 74

RAYMOND FAGEL, BEATRIZ SANTIAGO BELMONTE, LEONOR ÁLVAREZ FRANCÉS

4 Eer en schuld ♦ *Heiligerlee en Jemmingen in Spaanse ogen* 79

SIETSE VAN DER HOEK

Uit het oosten aangewaaid 90

RAINGARD ESSER

5 Grensgangers ♦ *Protestantse migratiestromen hin und her* 95

SIETSE VAN DER HOEK

Op de vlucht langs de kust 108

JOCHEM ABBES

6 Vreugdevol sterven ♦ *Het Nederlandse calvinisme gestaald in Emden* 113

SIETSE VAN DER HOEK

EPILOOG Heden is verleden – *Inglorious bastards* toen en nu 128

PERSONALIA 137

SIETSE VAN DER HOEK

PROLOG Oldambtrit

Houd op een willekeurige plaats in Nederland willekeurige voorbijgangers staande en vraag 'Slag bij...?', en velen zullen zeggen 'Heiligerlee'. De meesten weten dan ook nog dat het iets met de Tachtigjarige Oorlog van doen had en ergens in het noorden plaatsvond.

Maar waar precies?

In 't Oldambt.

Oldambt?

Ja, 't Oldambt van de Oldambtrit. Dat is een klassieker op natuurijs, van oudsher 70 kilometer lang en 100 kilometer de laatste keer, in 1996. Een schaatstocht rechttoe-rechtaan van Scheemda bij Heiligerlee naar Termunterzijl aan de Eems en weer terug. Net zo rechtlijnig en elementair als de veldtocht in 1568 was van Lodewijk van Nassau door het Oldambt, heen en dezelfde weg ook weer terug.

De naamsbekendheid van Heiligerlee is groot, maar het verhaal erbij? Ja, een glorieuze overwinning. Maar wat er bijvoorbeeld direct daarna op volgde, veertig kilometer verderop, bij Jemmingen aan de Ems: een verpletterende nederlaag en een epische (Homerus, Shakespeare) wraakoefening – wie heeft daar weet van, wie heeft daarover gehoord bij de geschiedenisles op de basis- en de middelbare school? Zo'n catastrofe zo vlak na de glorie bij Heiligerlee, en

desondanks moed houden, het zou de stichtingsmythe van de natie er alleen maar heroïscher op hebben gemaakt, toch?

Den Briel en die vermaledijde watergeuzen, de roemloze schoften van de vaderlandse geschiedenis, onze eigen *Inglorious Bastards*; Kenau Simonsdochter Hasselaer op de muren van Haarlem, de victorie bij Alkmaar, het ontzet van Leiden – vergeleken daarmee komt Heiligerlee er in de beleving van de nationale onafhankelijkheidsstrijd maar bekaaid vanaf. Terwijl die daar volgens de gecanoniseerde geschiedenisoverdracht echt begon, met de zegepraal in het Groningse Oldambt. Hoe zou je anders, terugrekenend van de in 1648 gesloten Vrede van Münster, en de ermee gepaard gaande internationale erkenning van de Republiek, überhaupt kunnen spreken van een Tachtigjarige Oorlog? En het is toch ook niet voor niks dat in het volkslied Wilhelmus van Nassau zijn jongste broer Adolf beweent, die was ‘gebleven in Vriesland in den slag’. (Friesland was toen de algemene benaming voor de Noord-Nederlandse gewesten en het aangrenzende Noord-Duitsland.) En was het ook niet koning Willem III in hoogst eigen persoon die in 1873 het monument voor graaf Adolf bij Heiligerlee onthulde – een van de weinige *lieux de mémoire* in Nederland die met waarlijk ‘vaderlandsch gevoel’ de Tachtigjarige Oorlog in herinnering roepen.

Ook in het hier en nu is en wordt die strijd voor onafhankelijkheid allerwege herdacht. Te beginnen met Heiligerlee, dan Den Briel, Alkmaar, Leiden, moord op Oranje, Maurits, de schansenoorlog en de verovering van de stad Groningen, Slag bij Nieuwpoort, Frederik Hendrik de Stedendwinger, en zo verder tot 2098, wanneer de herinnering aan de Vrede van Münster gevierd wordt, het einde van de Tachtigjarige Oorlog. Achter elkaar viereenehalve eeuw geleden allemaal.

Wat valt er na zo veel eeuwen nog te begrijpen van mensen en gebeurtenissen uit die belangrijke, maar al zo lang verleden tijd? De Britse schrijver L.P. Hartley begint zijn bekendste roman, *The Go-Between*, met de zin: *'The past is a foreign country. They do things differently there.'* Het verleden is een ver en vreemd land. Ze doen dingen anders daar.

Maar dat 'verre en vreemde land' valt wel dichtbij te brengen. In dit boek belichten acht historici verschillende aspecten van de invasie in Groningen door het rebellenleger van Lodewijk van Nassau in 1568. Zij beschrijven de veldslagen vanuit de beleving van de betrokkenen van toen. Wat bewoog Willem van Oranje? Hoe keken de Spanjaarden ertegenaan? Wat konden de tijdgenoten weten van de politieke en religieuze actualiteit in die dagen? Hoe bracht men een huurlingenleger op de been? Wat gebeurde er op het slagveld? Wie kreeg de schuld in de schoenen geschoven van respectievelijk de nederlaag en de overwinning? Hoe zag het landschap eruit waarin dit allemaal plaatsvond?

Het algemeen inleidende hoofdstuk is van de hand van Anton van der Lem, die als conservator oude drukken verbonden is aan de Universitaire Bibliotheken Leiden, auteur van onder meer *De Opstand in de Nederlanden 1568-1648*. Hij schetst het belang en de betekenis van de Slag bij Heiligerlee in het grotere geheel van de Tachtigjarige Oorlog en herinnert zich de vaderlandse geschiedenis uit zijn jeugdijaren en de verbijstering over het besluit van de stad Groningen om de poorten gesloten te houden voor Lodewijks troepen, de broer nog wel van Antons grote held prins Willem van Oranje-Nassau.

De hoofdstukken van de historici vormen de kern van het boek. Aan elk hoofdstuk gaat echter een inleiding vooraf waarin de historische gebeurtenissen worden verknoopt met specifieke aspecten van het hedendaagse Oost-Groningen. Daarbij staat de beleving van het tegenwoordige landschap voorop. Een landschap dat sinds 1568 weliswaar grote veranderingen

heeft ondergaan, maar dat nog steeds de sporen en tekens van vóór, tijdens en na de Slag bij Heiligerlee laat lezen.

Aan de hand hiervan zijn de marsroutes van de legers uit 1568 nu heel goed en precies na te reizen per auto of op de fiets. Knijp dan je ogen een beetje dicht, geef je over aan je verbeelding en je 'ziet' waar en hoe de opmars verliep, de overwinning, het vergeefse beleg van Stad, de terugtocht, de slag bij de rivier, de nederlaag. Het is het wonderbaarlijke, in de wereld unieke landschap van het Oldambt dat deze historische sensatie mogelijk maakt.

INLEIDING **Meer dan een veldslag** ♦ *Het strijdperk*

Voor mijn zesde verjaardag kreeg ik een fiets, mijn eerste, het mooiste cadeau dat ik ooit gekregen heb! Toen het zes weken later Koninginnedag werd, heeft mijn moeder de fiets versierd, met rood, wit en blauw en oranje crêpepapier. Het rood, wit en blauw wikkelde ze tussen de spaken van de wielen, een bewerkelijk klusje. Het frame en het stuur versierde ze met oranje. Zo fiets- te ik Koninginnedag 1960 zielsgelukkig op mijn fiets door onze wijk. Blij kwam ik weer thuis. Maar toen ik de binnenkant van mijn handen zag, stak ik van schrik ze onmiddellijk omhoog: ‘Kijk mama, helemaal oranje!’ Dat oranje hebben we er niet meer helemaal afgekregen, al heb ik dat nooit als een probleem ervaren.

Op de lagere school raakte ik verslingerd aan het boek van Louwerse en Moerman – ik zal een van de laatsten geweest zijn: *Geïllustreerde vaderlandse geschiedenis voor jong en oud Nederland*.¹

Het mooist vond en vind ik de afbeelding vóór in het boek: Willem van Oranje, die te paard zijn troepen aan zich voorbij laat trekken, en dat in een geruststellende orde. En het meest geruststellend: het frisse rood, wit en blauw van de

vlag, die er geen twijfel over liet bestaan dat hier het goede leger marcheerde – dit waren ‘wij’! De regels eronder: ‘Als een Prins opgezeten, met mijner heires kracht, van den tiran vermeten, heb ik den slag verwacht’, kende ik onmiddellijk uit mijn hoofd. Om ze jaren later te herkennen als regels uit het Wilhelmus.

Wat was ik verbaasd toen na de Slag bij Heiligerlee de stad Groningen zijn poorten niet wenste te openen voor de troepen van graaf Lodewijk van Nassau!

Nota bene een broer van Prins Willem van Oranje! Onze ‘bevrijders’! Weer later dezelfde verbazing na de Slag op de Mookerheide, april 1574, waarbij Lodewijk en Hendrik van Nassau om het leven kwamen. De inwoners van Nijmegen luidden de kerkklokken omdat God de overwinning had geschonken op deze ‘rebellens’.

Dan leer je als historicus dat de geschiedenis altijd gecompliceerder is dan hoe je het op school onderwezen kreeg of zelf in je favoriete geschiedenisboek las. De geschiedenis was niet zo eenvoudig als de kleuren van de Nederlandse vlag.

In vrydom en liberteyt van religien

Wat is nu het belang van de Slag bij Heiligerlee in het grotere geheel van de geschiedschrijving over de Tachtigjarige Oorlog? De principiële betekenis en de plaats van de slag in het kader van het begin van de oorlog?

Overzien we het geheel van meer dan tachtig jaar strijd en

Prins Willem van Oranje te paard. Uit: Geïllustreerde vaderlandse geschiedenis (Amsterdam, 1961), P. Louwense, J. Moerman. Collectie auteur.

de uitkomst daarvan, dan kunnen we die herleiden tot drie thema's: de strijd om de vrijheid van godsdienst en geweten, de strijd om het recht op zelfbeschikking (dat wil zeggen: de Nederlanden niet ondergeschikt aan Spanje) en de strijd om het recht op inspraak (de medezeggenschap van de Raad van State en Staten-Generaal op het beleid van de landsheer).² Eerst onder keizer Karel V en daarna onder diens zoon Filips II vond er in de Nederlanden een strenge vervolging plaats van protestanten: lutheranen, dopers en calvinisten. In totaal zijn dertienhonderd mensen om hun geloof om het leven gebracht. Dat is verhoudingsgewijs het hoogste getal in Europa. Dit wekte afkeuring en kritiek in brede lagen van de bevolking. Prins Willem van Oranje was de eerste die als hoge edelman, stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, de zaak principieel durfde te stellen. Op 31 december 1564 zei hij in de vergadering van de Raad van State: 'Hoewel goed katholiek kan ik niet goedkeuren dat vorsten willen heersen over het geweten van hun onderdanen en hen de vrijheid van geloof willen ontnemen.' Als de prins vier jaar later, vanuit zijn ballingschap op de Dillenburg, op 6 april 1568 zijn broer Lodewijk de opdracht geeft om het noorden van de Nederlanden binnen te vallen, beklemtoont hij in de aanstellingsbrief van Lodewijk dat deze in het krijt treedt voor de vrijheid van godsdienst en geweten: 'So ist dat wy ernstelijk versocht wesende, by den inwoonders van den selven lande, so wel van wegen het Evangelium, als de Roomse kerke, [...] om die te behouden [...] in vrydom en